

Pavelka, Jiří

Literární tvorba jako nekonečný příběh o ohrožených "světech ze slov"

In: Pavelka, Jiří. *Předpoklady literárního dorozumívání*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1998, pp. 227-238

ISBN 8021018003

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122913>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7. LITERÁRNÍ TVORBA JAKO NEKONEČNÝ PŘÍBĚH O OHROŽENÝCH „SVĚTECH ZE SLOV“

7.1. Výzva postmoderny

Od druhé poloviny 19. století začínaly být anticko-křesťanské tradice překážkou nejen pro výjimečné jednotlivce, ale také pro některé umělecké skupiny a směry. Evropská kultura se dostala na jedno ze svých rozcestí. Prokletí básníci, impresionističtí a postimpresionističtí malíři, stoupenci lartpourlartismu – mají-li být jmenováni křtitele tzv. moderny – zlomyslně zlehčují úctyhodné „dílo“ předchozích staletí: ideály, morálku a konvence poslušných davů.

Anticko-křesťanská tradice se dostala do stavu ohrožení. Nedokázala si ce již zcela umlčet své odpůrce, ale nakonec se výpadům ubránila – za pomoci soudů, šikanování protivníků a jejich vyobcování ze slušné společnosti. Snad nejostřeji konflikt moderny a anticko-křesťanské kultury vyslovil Friedrich Nietzsche (1844–1900), který se ovšem v nejednom ohledu stal spíše symbolem následující éry. Tento myslitel a básník měl současně odvalu bořit samotné základy staré evropské kultury, neboť napadl její racionalismus (zejména představu o světě jako rozumem poznatelné a zákony uspořádané skutečnosti) a její humanistické hodnoty a ideály (např. lásku, soucit, pokoru, pravdu, principy demokracie).¹

F. Nietzsche s arogantní přímočarostí ukazuje to, co více nebo méně dokonale skrýval jazyk mýtu a politiky: také ve filozofii účel světí prostředky, vítězí zde právo permanentně se prosazující *Vůle k moci*,² nikoli *Vývoj lidskosti*,³ a obhajováno zde může být otroctví, násilí i „nadčlověk“. Nebýt nového prvku – hry, který silně poznamenal kulturu 20. století, skoro se chce věřit, že agresivní strategie, s níž F. Nietzsche budoval svůj filozofický „systém“, inspirovala programy avantgardy, vyjádřené kupř. v manifestech dadaismu, futurismu, surrealismu anebo poetismu.

¹ Srov. Frenzel, Ivo: *Friedrich Nietzsche*. Mladá fronta, Praha 1995; Kouba, Pavel: *Nietzsche. Filosofická interpretace*. Český spisovatel, Praha 1995.

² Nietzscheho *Vůle k moci* (*Der Wille zur Macht*) byla vydána až posmrtně v roce 1906 (srov. např. N., F.: *Werke*. Bd. II. Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1930).

³ Srov. Herder, Johann Gottfried: *Vývoj lidskosti* (Jan Laichter, Praha 1941), tzn. práci, která reprezentativně vyjadřuje koncept starého světa. Jde o Patočkův český výbor z Herderovy čtyřsvazkové práce *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, vydané v letech 1784–1791.

Avantgardisté pěstovali Nietzschovo dědictví, především jeho destruktivní vztah k evropské tradici a jeho intoleranci vůči odlišným názorům.⁴ Jeho heslo: „když jdeš k ženám, nezapomeň na bič“,⁵ čili návod, jak má nakládat silný, nesentimentální jedinec s „ženami“ obou pohlaví, se dostalo do programů nejednoho hnutí a do hlav nejednoho z minulých i současných revolucionářů. Mám za to, že se s tímto sloganem jako procedurou verifikující pravdu dodnes vyrovnáváme.

Historie je vskutku magistra vitae – učitelka života. Učí nás, že člověk se dosud nikdy nedal poučit historií. Dalo by se to vyjádřit i jinak: člověk je nepoučitelný, nebyla mu dopřána schopnost učit se z vlastních chyb. To ovšem neznamená, že se nesnažil. Některé z těchto pokusů, které vyústily v občanské a jiné války, dokonce vešly do historie. Pozoruhodné jsou také teoretické reflexe, které se s pluralitou světů, v nichž žijeme, a tedy pravdami všech zemí, národů, politických stran i jednotlivců vyrovnávají.

F. Nietzsche inspiroval také jinými složkami svého díla, nejen svou agresivitou a komunikační strategií založenou na provokaci. Nietzsche se snad nejdůrazněji vzepřel autoritě panujícího anticko-křesťanského kulturního paradigmatu, předpověděl jeho zánik a básnicky pronikavým způsobem poodhalil paradoxy lidského bytí, vyjadřování a interpretace světa. Stal se jedním z mála myslitelů 19. století, jehož dílo dodnes budí ohlas.⁶

Ne náhodou právě s Nietzsche se byl nucen ve dvousvazkové monografii vyrovnat Martin Heidegger, tvůrce „fundamentální ontologie“, nového ontologického systému, potírajícího antický substancionální model.⁷ Ne náhodou se oba tito tvůrci dostali do rodokmenu poststrukturalistických koncepcí⁸

⁴ F. Nietzsche byl programový antitradicionalista a individualista, který se snažil odlišit se i tam, kde navazoval na předchozí tradici.

⁵ Srov. „Dej mi, ženo, svou malou pravdu!“ pravil jsem. A takto promluvila stará ženka: Jdeš k ženám? Nezapomeň na bič.“ (Nietzsche, Friedrich: *Tak pravil Zarathustra*. Odeon, Praha 1968, s. 71.)

⁶ Srov. např. Fink, Eugen: *Nietzsches Philosophie*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 1960; Deleuze, Gilles: *Nietzsche et la philosophie*. Presses Universitaires de France, Paris 1962; Derrida, Jacques: „Gutter Wille zur Macht (II). Die Unterschriften interpretieren (Nietzsche / Heidegger).“ In: Forget, Philippe, ed.: *Text und Interpretation. Deutsch-französische Debate mit Beiträgen von J. Derrida, Ph. Forget, M. Frank, H.-G. Gadamer, J. Greisch und F. Laruelle*. Wilhelm Fink Verlag, München 1984, s. 62-77; Foucault, Michel: *Diskurs, autor, genealogie*. Svoboda, Praha 1994, *Nietzsche, genealogie, historie*, s. 75-98.

⁷ Srov. Heidegger, Martin: *Nietzsche*. (2 Bände.) G. Neske, Pfullingen 1961.

⁸ Podle názoru Terry Eagletona, který dával vývoj literárněvědného myšlení do souvislosti s politickými dějinami, „Poststrukturalismus byl produkt směsi euforie a desiluze, osvobození a promarnění, karnevalu a katastrofy, kterou byl rok 1968.“ (E., T.: *Literary Theory. An Introduction*. Basil Blackwell, Oxford 1983, s. 142.) Podle Eagletona do okruhu poststrukturalismu patří zejména pozdní Roland Barthes, který přešel k poststrukturalismu z čistě strukturalistických pozic (tyto pozice vyjadřuje ještě jeho kniha *Système de la mode*, 1967),

Také teorie a umělecká praxe postmoderny přichází s kritikou základů anticko-křesťanské kultury – kritikou evropocentrismu, logocentrismu a antropocentrismu. Sleduje ovšem jiný cíl než agresivní stoupenci učení F. Nietzscheho. Tento rozdíl v orientaci nespočívá jenom v tom, že její hlavní mluvčí vsadili na masmédiá⁹ a průměrného konzumenta, takže dokázali být úspěšní ještě za svého života, ale v tom, že součástí jejich základní strategie se stala tolerance.¹⁰

Současná evropská, anebo přesněji euroamerická kultura se začíná podstatně měnit – zbavuje se sentimentální zahleděnosti do své vlastní minulosti, konečně přestala podceňovat jiné kulturní oblasti, včetně kultur tzv. primitivních národů, uvědomila si, že není sama a už nikdy nebude moci (pokud bude existovat lidská civilizace) žít ve své nadřazené a pyšné „splended isolation“.¹¹ Mluvčí postmoderny, donuceni vnějšími okolnostmi (např. expanzí východoasijské ekonomiky, orientálního filozofického myšlení, japonského filmu anebo jihoamerického magického realismu), nejenže připouštějí, že existují jiná významná kulturní centra než Evropa a Severní Amerika, ale přicházejí i s myšlenkou koexistence odlišných kultur a nezbytnosti a potřebnosti jejich vzájemného domlouvání se.

Postmodernistická kritika evropocentrismu je již výsledkem uvědomění si suverenity odlišných kulturních oblastí a jednotlivých kultur. Znamená ochotu respektovat jiné hodnotové systémy a ideály, než jaké prosadila anticko-křesťanská tradice, je prvním, důležitým krokem k prosazení nového konceptu – konceptu pluralitního světa. My, Evropané, nejsme „občané dvou světů“, které se neumějí smířit, občané světa přírodních věd a „morálních věd“, jak tvrdil Hans-Georg Gadamer,¹² ale občané mnohem většího množství světů, které se našťestí také smířují.

Jacques Derrida a příslušníci „yalské školy dekonstruktivismu“ (Paul de Man, Joseph Hillis Miller, Geoffrey Hartman a v jistém ohledu i Harold Bloom).

⁹ Srov. 8.1.2.1. *Rejstřík masmediální komunikace*.

¹⁰ V české kulturní oblasti, oddělené po roce 1948 od výbojů západního myšlení, se nevytvořila výraznější postmoderní tradice. Květoslav Chvatík spojuje ovšem s postmodernou již aktivitu Skupiny 42 a tvorbu Bohumila Hrabala (srov. Ch., K.: *Melancholie a vzdor. Eseje o moderní české literatuře*. Československý spisovatel, Praha 1992, *Dílo Bohumila Hrabala a problém postmoderny*, s. 204–213).

¹¹ „Splendid isolation“, izolace a nadřazenost vůči „barbarům“, vedla stejně tak k zániku řeckého a později římského světa, jako k pádu britského koloniálního impéria; „skvělá izolace“ (jde rovněž o princip anglické zahraniční politiky 19. století spočívající na nezájmovosti, nevměšování se do konfliktů jiných evropských zemí) byla mj. také (v podobě politiky „appeacementu“) jednou z příčin vzniku druhé světové války.

¹² Gadamer, Hans-Georg: „Občané dvou světů“. In: *Člověk v moderních dějinách*. (Autoři E. W. Böckenförde, G. Ebeling, H.-G. Gadamer, A. Gieysztor, E. Le Roy Ladurie, E. Lévinas, R. Spaemann, Ch. Taylor, R. Thom, J. Tischner, C. F. von Weizsäcker.) Filozofický ústav

Dalším dědičným hříchem anticko-křesťanské kultury – soudě podle postmodernistických i protimodernisticky orientovaných manifestů – je logocentrismus, projevující se jako pyšný, sebevědomý racionalismus, který si osobuje právo spravovat lidský svět. Postmodernistická kritika logocentrismu ve svých vývojově perspektivních polohách nemá podobu negativistického gesta,¹³ které charakterizovalo jiné, minulé reakce na krizi rozumu, na situace kompromitující racionalistické koncepce světa a na nich budované emancipační příběhy. Nejde zde – jak doufám – rovněž o expanzi spiritualistické mystiky, tak jak se např. projevuje v módních náboženských hnutích a řadě projektů New Age, ani o romantickou revoltu citů, o rezignaci na rozumové poznání. Kritiky tohoto typu vnímám jako více nebo méně inspirativní snahu omezit kompetence rozumu a jako pokus začlenit rozum do nového paradigmatu kultury.

Euroamerická kultura se začíná chovat mnohem snášenlivěji ke kulturám a teoriím, v jejichž centru se neocitá „logos“, ale kupř. meditace, a kde racionalita představuje pouze jednu z cest lidského jednání a poznání. Euroamerická kultura, vystřízlivělá z mýtu „společnosti hojnosti“,¹⁴ opět (po kolikáté už v dějinách?) začíná pociťovat únavu z vlastního civilizačního vývoje, jednostranně zaměřeného na techniku a konzum.¹⁵ To je jeden z důvodů, proč hledá cesty smíření a poučení v jiných kulturách a proč přejímá (např. v psychoterapii nebo alternativní medicíně) jejich praktiky. To je důvod, proč se aktuálním a – zdá se i legitimním – tématem stávají drogy, které nejen destruuji psychiku lidské osobnosti, ale za jistých okolností také rozšiřují hranice lidského vnímání a dorozumívání.¹⁶

Existují dokonce pokusy, které objevují podstatné shody mezi světem současné západní teoretické fyziky a světem východních mystiků, mezi světem experimentu a meditace, mezi vědeckou analýzou a mystickou intu-

ČSAV, Praha 1992, s. 143–153.

¹³ Za vývojově nejméně perspektivní, za negativistickou pokládám strategii postmoderny, pokud dospívá ke stanovisku, že při interpretaci konkrétního lidského jednání či (literárního) textu lze dospět k jakýmkoli závěrům.

¹⁴ Srov. Galbraith, John Kenneth: *Společnost hojnosti*. Svoboda, Praha 1967.

¹⁵ Jedním z prvních autorů, který se zamyslel nad zásadními proměnami umění 20. století – nad problematikou zmasovění kultury, vlivem techniky na umění a na jeho vznik a vnímání, tedy nad *Uměleckým dílem v epoše technické reprodukce* (*L'oeuvre d'art à l'époque de sa reproduction mécanisée*, 1936) byl Walter Benjamin (srov. B., W.: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. Drei Studien zur Kunstsoziologie*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1976).

¹⁶ Srov. např. Leary, Timothy: *Záblesky paměti*. Votobia, Olomouc 1996 (orig. *Flashbacks*, 1990); Saunders, Nicholas: *Extáze a techno scéna*. Votobia, Olomouc 1996 (orig. *Ecstasy and Dance Culture*, 1995). Viz psychedelické dorozumívání (LB.2.2.3.).

icí. Tyto nové koncepty světa, i když mnohé z nich se již při své premiéře ukázaly jako krátkodeché, implikují nové koncepty kultury, které překonávají geografický, historický a jazykový izolacionismus. Fritjof Capra, autor knihy *Tao fyziky* (*Tao of Physics*, 1975), se domnívá, že oba tyto přístupy jsou dvěma základními, komplementárními cestami vedoucími k poznání univerza. „Atomová fyzika umožnila vědcům poprvé pochopit podstatu věcí. Fyzici, podobně jako mystici, ‚narazili‘ nyní na mimosmyslovou zkušenost skutečnosti a – podobně jako mystici – museli zdolávat paradoxní aspekty této zkušenosti. Proto jsou od té doby modely a představy moderní fyziky velmi příbuzné modelům a představám východní filosofie.“¹⁷

Do teorie, ale také politických a ekologických aktivit vstupuje kritika antropocentrismu. Člověk se začíná učit skromnosti, zvyká si, že nežije v univerzu sám, že není jediným myslícím přírodním živočichem a nemusí být rovněž nejvyspělejším obyvatelem vesmíru. Tyto vývojové proměny ovlivňují také uměleckou tvorbu.¹⁸

7.2. Naděje v čase krize komunikačních systémů

Nacionalismus, antisemitismus, fundamentalistická náboženská hnutí, Ku-klux-klan, anarchismus, německý fašismus, ruský komunismus, čínská kulturní revoluce, teror vojenských diktátorů anebo hnutí skinheads postavily ve 20. století násilí pozoruhodný pomník. Také v současné době, na samém konci druhého tisíciletí, v době konfrontací odlišných konceptů kultur a světů, jež podstupují zaslepení, agresivní i zoufalí obyvatelé planety Země mj. v Afghánistánu, Iráku, Somálsku, Náhorním Karabachu a Bosně a Hercegovině, zcela neumírá naděje. S iniciativou v oblasti teorie přichází postmoderní myšlení. Naděje, kterou se pokouší obhájit jeho konstruktivní verze, má název **solidarita** a **pluralita**. Tyto tendence se v oblasti metodologie projevují jako „obrat k jazyku“¹⁹ a jako komunikačně pragmatický obrat čili zájem o gramatiku komunikativního jednání člověka. Řečeno jazykem této úvahy, jde o úsilí směřující k budování komunikační strategie („světů ze slov“), v jejímž (v jejichž) základu bude ochota domlouvat se na tom, co je v dané chvíli pro obyvatele Země dobré a prospěšné.

¹⁷ Srov. Capra, Fritjof: *Tao fyziky*. Gardenia, Bratislava 1992, s. 40.

¹⁸ Wolfgang Welsch jmenuje jako exemplární příklad odvratu od západního antropocentrismu teoretickou i uměleckou tvorbu hlavního představitele informelu Jeana Dubuffeta (srov. W., W.: *Estetické myslenie*. Archa, Bratislava 1993, s. 60-61).

¹⁹ Zevrubnou analýzu dané problematiky v české kulturní oblasti podává monografie Stanislava Hubíka *K postmodernismu obratem k jazyku* (Albert, Boskovice 1994).

Sluší se ovšem říci, že tuto variantu vývoje, která odmítá užívat jako základní komunikační strategii násilí, lidský svět dosud nepřijal, i když si ji tu a tam nesměle (např. v Gándhího národně osvobozeneckém a politickém programu) vyzkoušel. V teorii svítá, v praxi se ovšem strategie tolerance prozazuje jen pozvolna, což dokládá kupř. komunikace mezi islámským a křesťanským (křesťansko-židovským) světem na Blízkém východě nebo mezi irskými separatisty a stoupenci londýnské vládní politiky ve Velké Británii.

Mýty, legendy, pohádky, pověsti, kroniky, filozofická díla, náboženské a politické spisy a kánony, krásná literatura, vědecké studie, plány hospodářského rozvoje a futurologické vize, a také kterékoli jiné slovesné projevy, psané, vyprávěné, ale také slovy v mysli vysněné, představují svěbytnou skutečnost, důležitou součást lidského světa – „světy ze slov“ a ty pak základní formu lidského bytí a dorozumívání a také formu poznání.

„Světy ze slov“ se dědí, předávají z generace na generaci, lidé si je přivlastňují a sdílejí je s jinými lidmi. Lidé „světy ze slov“ také přetvářejí a především v nich žijí. Jejich hranice jsou hranicemi lidské kultury závislé na lidské paměti a jejím největším pomocníku – písmu. „Světy ze slov“ pokrývají paměť a myšlení jednotlivců i národů, pomocí „světů ze slov“ je stavěna nejen přítomnost, ale také minulost a budoucnost člověka.

Člověk se mění podle toho, jak se mění jeho „světy ze slov“, a naopak. Lidská adaptabilita a kreativnost jsou architektky těchto světů. „Svět ze slov“ se mění podle písňe těch, kdož vládou a jejichž chléb je právě na jídelním lístku. Odlišné „světy ze slov“ se rovněž potírají, ve jménu hesla, podle něhož pravda (např. moje nebo tvoje, rodičů nebo dětí, vítězů nebo poražených, lásky nebo nenávisti, bohatých nebo chudých, pravicových nebo levicových politických stran) vítězí. Jakýkoli slovesný projev, každá řečová promluva (pře)čtená kniha, každá teorie, je „světem ze slov“, který na některé „světy ze slov“ navazuje a jiné opět odmítá anebo popírá.

Ve skutečnosti, že lidé „světy ze slov“ také přetvářejí, je skryta naděje. Člověk si totiž může, pokud se k tomu odhodlá, vytvořit ze slov svět – „svět ze slov“ jako dům, který sice nebude nikdy dostavěn, ale ve kterém lze žít ne osamoceně jako ve vězení anebo v tvrzi, v obavě před vetřelci, ale společně s hosty. Může vytvořit „svět ze slov“, v němž se lidské poznání a vědění vysvobozuje ze zajetí jazyka, předsudků a svazujících konvencí. „Světy ze slov“ mohou přinést naději, že lidé se ve svém praktickém životě „postupně naučí překonávat hranice a konfekční recepty, které jim poskytují jazyk“.²⁰

²⁰ Krupa, Viktor: *Jazyk – neznámý nástroj*. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1991, s. 54.

Ideu solidarity a plurality po celá tisíciletí úspěšně kompromituje věda, filozofie i náboženství bojující za své věčné a neomylné pravdy. Výzvu k solidaritě a pluralitě však od pradávna přijímala krásná literatura, pokud se smířila s člověkem chybuujícím a oželela ztrátu energie vynakládanou na jeho výchovu. V tomto ohledu je daný typ literatury a její reflexe – literární teorie příběhem o ohrožených světech, nekonečným příběhem, na jehož počátku bylo slovo.

7.3. Lesk a bída modelování literární komunikace

Změny v rámci jednoho kulturního paradimatu i výměny jednoho paradigmatického systému za jiný, k nimž v minulosti docházelo, byly vždy spjaty s krizovými situacemi, s násilím a proléváním nevinné krve. Obvykle je vyjadřovaly nové koncepty náboženské víry, vědeckého poznání univerza anebo – počínaje érou romantismu – vznikajícími koncepty národa. Dnešní duchovní krize je o to hrozivější, že se týká komunikačních systémů, na nichž je založeno dorozumívání.

Krize paradimatu euroamerického duchovního světa,²¹ kterou vyjadřuje anarchie postmoderny v oblasti interpretací, je krizí systémového teoretického myšlení projevující se jako principiální nedůvěra v možnost interpretovat universum a v možnost usmířit konfrontační příběhy z oblasti politiky, ekonomiky, historie i umění. Také prudce a chaoticky se vyvíjející vědecké poznání, jehož legitimnost potvrzují praktické úspěchy vědy, odhalovalo své hranice a své limity (srov. např. Gödelův teorém,²² Mandelbrotova teorii o „fraktátech“,²³ Feyerabendovo vystoupení „proti metodě“²⁴).

²¹ Srov. *Pojem krize v dnešním myšlení*. (Autoři J. Białostocki, K. Borchardt, E.-W. Böckenförde, H.-G. Gadamer, L. Kołakowski, L. Koselleck, K. Michalski, K. Pomian, P. Ricoeur, M. Tardos, R. Thom, J. Tischner, C.-F. Weizsäcker.) Filozofický ústav ČSAV, Praha 1992, zejména příspěvek *Moderna na lavici obžalovaných* (L. Kołakowski) a *Krize budoucnosti* (K. Pomian).

²² Srov. Gödel, Kurt: „O formálně nerozhodnutelných větách v díle Principia Mathematica a příbuzných systémech I.“ In: Malina, Jaroslav – Novotný, Jan, ed.: *Kurt Gödel*. Nadace Universitas Masarykiana – Georgetown – NAUMA, Brno 1996, s. 168–205.

²³ Mandelbrotova teorie o „fraktátech“ je matematickým pokusem vyrovnat se s poznatkem moderní fyziky, podle níž není možné dospět k žádnému absolutně přesnému měření (srov. Mandelbrot, Benoit B.: *Les objets fractals. Forme, hasard et dimension*. Flammarion, Paris 1975).

²⁴ Paul K. Feyerabend vyslovil své výhrady proti tlaku metod a pochybnosti na adresu metodologických předpokladů moderní vědy v knize *Against Method (Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*. Humanities Press, Atlantic Highlands 1975); východiskem této práce, která se rovněž stala předmětem kritiky (srov. Natoli, Joseph: „Prefacing Future(s). / Meditating on One Future.“ In: N. J., ed.: *Literary Theory's Future(s)*. University of Illinois Press, Urbana – Chicago 1989, s. 24–25), je přesvědčení, že žádná z existujících metod není

Perspektivy vědeckého poznání vymezené jako optimistické „nekonečné horizonty“²⁵ se začínají hroutit. Oblasti, které se do nedávné doby jevily jako funkčně a strukturně uzavřené, a tedy postižitelné teoretickým myšlením jako celek, ztratily své hranice. Poznání jednotlivého a současné také poznání metod, jichž bylo při bezohledném exploatování předmětného, zkušenostního i duchovního světa použito, dosáhlo tak vysokého stupně rozpracovanosti, že získané poznatky již nejsou z jednoho úhlu pohledu přehlédnutelné a dosažená diferencovanost poznání již není integrovatelná do jednoho důvěryhodného celku.

Dané duchovní klima, jevící se jako doba soumraku bohů (model) euroamerické kultury, nemohlo neovlivnit předkládanou úvahu. Paradigmatické změny, které byly iniciovány postmodernou a vývojem moderní vědy, poznamenaly také literární vědu, disciplínu věnující se jedné z nejsložitějších forem lidského komunikativního jednání – literatuře.

Klasické koncepty literatury, prezentující se nejednou jako vývojová stadia literárněvědného (literárněhistorického) výzkumu, i literárněvědné modely jsou obvykle výsledkem metodologické agresivity jiných vědeckých oblastí. Oblast literatury ovládly metody disciplín, jako jsou např. filozofie, rétorika, jazykověda, sociologie, psychologie, logika, počítačové vědy, a zde dosáhly výlučného postavení.

Moderní koncepty literatury i literární vědy, které prosadili poststrukturalisté, naopak metodologickou hegemonii odmítají, směřují k pluralitě pohledů, mnohosti přístupů, kooperaci metod a diskusi. V teorii (podstatně méně přesvědčivě v praxi) na tuto strategii s jistým předstihem upozornila již chicagská novoaristotelovská škola, zejména klíčová práce jejího zakladatele Ronalda Salmona Cranea *Jazyky kritiky a struktura poezie* (*The Languages of Criticism and the Structure of Poetry*, 1953).²⁶ Znatelný obrat k metodologické pluralitě literární vědy nastává až v šedesátých letech tohoto století. V podstatě šlo o to, aby „autorita“ byla „navrácena těm, jimž byla

dostatečně fundovaná, aby mohla postihnout realitu, proto i ve vztahu k těm nejspěšnějším teoriím je třeba vytvářet teorie alternativní.

²⁵ Srov. „vědecké poznání nemá hranic, pro vědu existují ‚nekonečné horizonty‘“ (Tondl, Ladislav: *Věda, technika a společnost. Soudobé tendence a transformace vzájemných vazeb*. Filosofie, nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR, Praha 1994, s. 47). S tímto optimistickým stanoviskem se konfrontuje např. koncepce Richarda Rortyho, který jazyk již zcela zbavil jeho referenční a zobrazovací funkce (srov. R., R.: *Philosophical Papers*. Vol. II. *Essays on Heidegger and Others*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, zejména studii *Wittgenstein, Heidegger, and the Reification of Language*, s. 50–65).

²⁶ Srov. Crane, Ronald Salmon: *The Languages of Criticism and the Structure of Poetry*. Toronto University Press, Toronto 1953.

odebrána: nikoli ‚historizujícím rekonstrukcionistům‘, ale aktivním historicky tvořivým čtenářům s kritickým vnímáním (*critically conscious readers*)“.²⁷

Demonstrativní proklamací programu založeného na protichůdných inspiracích a odlišných metodách se stalo dílo Wolfganga Isera *Akt čtení (Der Akt des Lesens, 1976)*,²⁸ jehož základním tématem je zkoumání podmínek recepce a působení textu na čtenáře. Tento autor přejímá podněty z tzv. tvarové psychologie (Gestaltpsychologie), fenomenologie (E. Husserl, R. Ingarden), ruského formalismu, komunikační sémiotiky (J. L. Austin, J. R. Searle) i z díla sociologicky orientovaného filozofa a estetika Theodora W. Adorna. Tímto širokým záběrem si W. Iser vysloužil přídomek „nejeklektičtější z ‚recepčních teoretiků““.²⁹

Jako vyhocený projev změn literárněvědného paradigmatu se jeví reakce, které vyjadřují výhrady k teorii. Představitelé těchto tendencí potlačují teorii a na její místo kladou interpretaci nebo dialog, staví se proti teorii anebo dokonce ohlašují konec literární teorie. V eseji *Proti teorii (Against Theory, 1982)*, jejímiž autory jsou Steven Knapp a Walter Ben Michaels, profese teoretika znamená pouze být přesvědčen, že existuje možnost výběru „mezi alternativními metodami interpretace“.³⁰ Do knihy s názvem *Konec literární teorie (The End of Literary Theory, 1987)* shrnuje své eseje z oblasti literární estetiky profesor University v Oslo Stein Haugom Olsen. Olsen zde vyjadřuje „skepticismus nad možností“ vybudovat „jakoukoli generální teorii literatury, ať již je to marxistická, freudovská, strukturalistická nebo poststrukturalistická“.³¹ Teorie – i ty skeptické a autodestruktivní – přicházejí a odcházejí, literární praxe a problémy literatury zůstávají.

Nejvýrazněji narušil stará paradigmata literární vědy a myšlení vůbec dekonstruktivismus. Jedním z jeho poznatků, k nimž dospěla již Heideggerova interpretace světa, je zjištění, že „odlišná a nepředvídatelná povaha diskursu nás vždy zrazuje ve svých kontradikcích“.³² Kritika starých pořádků (postulátů, systémů) byla zejména v díle Francouze Jacquesa Derridy

²⁷ Docherty, Thomas: *On Modern Authority. The Theory and Condition of Writing 1500 to the Present Day*. The Harvester Press, Sussex – St. Martin's Press, New York 1987, s. 282.

²⁸ Srov. Iser, Wolfgang: *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*. Wilhelm Fink Verlag, München 1976.

²⁹ Selden, Raman: „Subjective Criticism and the Reader's Response.“ In: S., R., ed.: *The Theory of Criticism. From Plato to the Present. A Reader*. Longman, London – New York 1988, s. 189.

³⁰ Knapp, Steven – Michaels, Walter Ben: „Against Theory.“ *Critical Inquiry*, 8, 1982, s. 730.

³¹ Olsen, Stein Haugom: *The End of literary Theory*. Cambridge University Press, Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1987, Preface, s. vii.

³² Selden, Raman: „Introduction.“ In: S., R., ed.: *The Theory of Criticism. From Plato to the Present. A Reader*. Longman, London – New York 1988, s. 3.

tak radikální, že byla označena za „čistý nihilismus“ (Roger Scruton); působení jeho díla bylo pokládáno za „jed pro duši mladých lidí“ (Sarah Richmondová) a nejednou bylo přirovnáváno ke komputerovým virům.³³ Obdobné reakce vyvolal nejvýznamnější představitel dekonstruktivismu v USA Paul de Man; autodestruktivní charakter interpretačních postupů dané metodologické orientace vyjadřuje např. název jeho eseje *Rétorika zaslepenosti: čtení z Rousseaua Jacquesa Derridy*, ve kterém posuzuje dílo svého soupeřníka.³⁴

„Co chce postmoderní myšlení?“ – ptá se v eseji *Destrukce myšlení (La défaite de la pensée, 1987)* Alain Finkielkraut, aby mohl vzápětí odpovědět – „Totéž co osvícenci: učinit člověka nezávislým, zacházet s ním jako s dospělým, zkrátka, abychom mluvili jako Kant, vyvést jej ze situace nedospělosti, za niž je sám zodpovědný. Jen s tím drobným rozdílem, že kultura už není chápána jako nástroj emancipace, nýbrž jako jedna z poručnických instancí, které se jí stavějí do cesty.“³⁵ Dodát je pouze třeba, že kultura – kromě toho, že staví emancipační bariéry – emancipačním nástrojem nadále zůstává. V té či oné verzi zůstává základním pragmatickým předpokladem dorozumívání a – je-li reflektován – základní komunikační kompetencí.

7.4. Cesta k základům lidské kultury

Konstruktivní postmoderní tolerance ukazuje v jiném světle také jazykové dorozumívání. To, co se v euroamerické kulturní oblasti jeví jako prominentní dorozumívací forma, může být vnímáno v jiných oblastech jako dorozumívací forma nepřilíš spolehlivá anebo zcela nedostačující. To, co je v jedné oblasti komunikačním postulátem, může být v jiné předsudkem a naopak. „V našem světě, kde má všechno vzdělání převážně verbální charakter,“ – jak v roce 1954 s lítostí poznamenal jeden z průkopníků alternativních (psychedelických) metod lidského komunikativního jednání, Aldoux Huxley – „považují vzdělanější lidé za téměř nemožné, aby brali vážně cokoliv, co nějak nesouvisí se slovy nebo pojmy.“³⁶

I za této zásadně měnící se situace má však úsilí o pochopení jazykového dorozumívání své opodstatnění. Jeho principy a jeho „gramatika“ jsou totiž v zásadě společné s principy a „gramatikou“ euroamerické kultury. To je také hlavní důvod, proč jsem v rámci předkládané studie opakovaně kladl

³³ Viz „Gift für den Geist.“ *Der Spiegel*, 46, 1992, č. 16, s. 242.

³⁴ Man, Paul de: *Problemi moderne kritike*. Nolit, Beograd 1975, s. 169–213.

³⁵ Finkielkraut, Alain: *Destrukce myšlení. Ešej*. Atlantis, Brno 1993, s. 85.

³⁶ Huxley, Aldoux: *Brány vnímání*. DharmaGaia – Mata, Praha 1996, 85–86.

otázku metod výzkumu jazykového dorozumívání a proč jsem se postupně orientoval na oblast literární teorie.

Cíl a smysl předkládané studie byl mnohem skromnější: snažil jsem se ujasnit si otázku, jaké jsou předpoklady jazykové, zejména literární komunikace, a snažil jsem se zjistit, zdali existuje možnost domluvy mezi jednotlivými metodami, a tedy i možnost integrovat příslušné metodologické orientace či konkrétní metody do konceptu směřujícího k méně konfliktnímu, systémovému výkladu literární teorie z komunikačně pragmatických pozic, totiž do konceptu literárního dorozumívání.

V studii *Předpoklady literárního dorozumívání* jsem nepřijal svět neomezených možností „nekonečných horizontů“ vědy ani chaos, o němž podává zprávu stejně historie jako naše politováníhodná současnost. Vsadil jsem na systémové modelování, i když s přihlédnutím k omezením, která přináší dnešní poznání. Snažil jsem se ukázat, že modelování literární komunikace nevylučuje, ale naopak předpokládá metodologický konsensus, a že při výkladu této svébytné oblasti lidského bytí se mohou uplatnit odlišné i konfrontující se literární metody a teorie. Teoretické modelování literárního dorozumívání jsem chápal jako prototyp modelování lidského (předmětného a zkušenostního) světa. Jsem přesvědčen, že na modelování modelu, na modelování literaturou reflektovaného předmětného a zkušenostního světa, lze názorněji rozpoznat úskalí i šance, s nimiž se bude střetávat další, budoucí lidské poznávání a dorozumívání, než na modelech, které tuto realitu vyjadřují méně zprostředkovaně, např. na politických, ekonomických a přírodovědeckých teoriích.

Pojetí světa a dějin, k nimž dospěla a na nichž stavěla studie *Předpoklady literárního dorozumívání*, je důsledkem dané metodologické orientace. Jeho hlavními hrdiny se staly pragmatické předpoklady komunikace, komunikační kompetence dorozumívajících se subjektů, „světy ze slov“, příběh a literární komunikace. Toto pojetí vycházelo ze skutečnosti, že lidské vědění v euroamerické kulturní oblasti se nezakládá na mluveném slově, ale na čteném písmu a že písmo v této kulturní oblasti umožnilo vznik značně nesoustavného, nepřehledného a velmi bohatého archivu vědomostí.

Pro vyhodnocení tohoto archivu vědomostí je podstatná skutečnost, kterou zdůrazňoval francouzský medievalista Georges Duby: „Včera stejně jako dnes ukazuje společnost jen to, co ze sebe ukázat chce. Avšak to, co říká, a možná především to, co neříká, umožňuje vytušit její struktury.“³⁷

³⁷ Duby, Georges: *Vznešené paní z 12. století. I. Heloisa, Aliénor, Isolda a další*. Atlantis, Brno 1997, s. 7.

Dějiny euroamerické civilizace, ale také literatury – nahlížené z komunikačně pragmatických pozic – se jeví jako dějiny literárního dorozumívání, jako dějiny pokusů usilujících vybudovat, uspořádat a katalogizovat tento archiv, jehož základní položkou jsou příběhy. Výklad předpokladů literárního dorozumívání v tomto kontextu znamená jednu z cest, která směřuje k vybudování teorie, jejíž ctížádostí je postihnout a modelovat základy lidské kultury.